

РОЗБУДОВА МЕТОДИЧНОГО АПАРАТУ ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКІВ У ВІТЧИЗНЯНОМУ ДОСЛІДНИЦЬКОМУ ПОЛІ МОДЕРНОЇ ДОБИ

Н. М. Гупан,

доктор педагогічних наук, професор

У статті автор розкриває питання розбудови методичного апарату вітчизняних шкільних підручників на межі XIX–XX століть. Цей процес розглянуто в контексті протиріччя, пов'язаного з домінуючою наприкінці XIX ст. консервативною традиційною методикою, в якій переважало заучування навчального матеріалу, і зрушеннями у соціальному замовленні щодо рівнів підготовки випускника школи. У центрі уваги дослідження – формування методичних засад підручникотворення модерної доби. Висвітлено внесок вітчизняних науковців у розробку теорії підручника та участь вчителів в апробації здобутків тогочасної методичної думки. Доведено, що розробка підручників здійснювалася з позицій утвердження диференційованих підходів до навчання школярів. Домінуючою формою диференціації у підручникотворенні зазначеного періоду була зовнішня (бралися до уваги вікова категорія учнів, типи шкіл, їхня профілізація тощо). Водночас у підручниках модерної доби започатковувалася й внутрішня диференціація орієнтована на організацію навчальної роботи з учнями різних рівнів підготовки. З'ясовано, що на початку XX ст. у методичному апараті підручників автори стали більше приділяти уваги логічному опрацюванню навчального матеріалу, формуванню у школярів системних знань, які ґрунтувалися не лише на запам'ятовуванні, а й осмисленні та самостійному використанні раніше засвоєної інформації.

Ключові слова: навчальна книга, підручник, розробка підручників, методичний апарат, диференціація.

Постановка проблеми. Важливим напрямом вітчизняного підручникотворення є розробка методичних засад шкільної навчальної книги. Вони орієнтовані на залучення школярів до активного пізнавального процесу, розвиток інтелектуальних можливостей учнів, продуктивну організацію пізнавальної діяльності дітей. Процес створення сучасних шкільних навчальних книг буде більш успішним, якщо автори враховуватимуть позитивний досвід вітчизняного підручникотворення минулих років. Особливе значення в історії української педагогічної думки має період другої половини XIX – початку XX ст., який дослідники пов'язують не лише з формуванням модерної української нації, а й значними здобутками у вітчизняному шкільному підручникотворенні.

Аналіз останніх наукових досліджень. У розвідках українських і зарубіжних вчених значна увага приділяється удосконаленню методичного апарату

сучасних шкільних підручників (К. Баханов, Г. Васьківська, С. Гончаренко, Я. Кодлюк, О. Пометун, О. Савченко, М. Скаткін, І. Смагін, Н. Стоюхіна, І. Унт, А. Хуторської та ін.). Проте в історико-педагогічній та історико-методичній літературі ця тематика висвітлюється лише епізодично. Дослідники ще не здійснили наукового осмислення здобутків вітчизняних педагогів модерної доби в розробці теоретичних основ побудови підручника і методики його використання у навчальному процесі. Тож розробка методичних засад шкільної навчальної книги позиціонується сьогодні як важлива та актуальна проблема, але історія цього процесу досліджена лише фрагментарно. На подолання такої невідповідності й спрямована наша стаття.

Формулювання цілей статті. Мета статті – роз'яснити розбудову методичного апарату шкільних підручників, орієнтованих на диференційоване навчання у вітчизняному дослідницькому полі модерної доби.

Виклад основного матеріалу. Уперше методичні засади у вітчизняному підручникотворенні модерної доби було сформульовано М. Фуссом, який відзначався активною діяльністю у спеціальному комітеті із забезпечення середніх шкіл підручниками. На його думку, аналізувати якість навчальної книги необхідно за такими критеріями: наявність чіткого плану підручника; викладення у підручнику основ наук відповідно до сучасного стану розвитку науки; якість і ґрунтовність у викладенні матеріалу книги; наявність певного методичного підходу до викладання навчального змісту; відповідність навчального матеріалу годинам, відведеним на вивчення предмета; відповідність навчальної книги рівню навчального закладу, де вона буде використовуватися [7, 63].

Наприкінці XIX – початку XX ст. консерватизм традиційної методики, в якій домінувало заучування навчального матеріалу, все більше входив у протиріччя із соціальним замовленням на рівень підготовки випускника середньої школи. Педагоги порушували питання про необхідність суттєвих змін у шкільному навчанні та розробці нових підручників. Зокрема, А. Аграмаков у публікації «Роздуми про сучасне й майбутнє виховання і навчання» (1896) наголошував: «Сучасна школа працює без індивідуального підходу до учнів. В результаті одні з них недовантажені, а інші перевантажені. Необхідно: по-перше, переглянути програми; по-друге, перегрупувати дітей не по класах, а за здібностями і предметами. За такої організації роботи шкіл доцільний індивідуальний метод навчання і це задача майбутньої школи» [1, 152].

Найбільшу активність у пошуках шляхів індивідуалізації навчання виявляли викладачі математики. Вони намагалися наблизити свій навчальний предмет з абстрактними поняттями, визначеннями та категоріями до конкретного мислення школярів відповідно до їхнього віку, соціального статусу, розумових здібностей і навіть статі. З цією метою видавалися книжки з привабливими назвами «Дитячий світ у числах», «Перші кроки в арифметику», «Числа з життя» тощо. Автори таких книг прагнули урізноманітнити підходи до навчання математики, відійти від механістичного заучування навчального матеріалу, наблизити його до життя школярів.

Важливим напрямом методичних пошуків у викладанні математики в школі став індивідуальний підхід, за яким передбачалися завдання різних рівнів складності. Автори задачників орієнтували основний текст, що містив здебільшого прості завдання, на широкий загал школярів. Водночас невелику кількість складних завдань, позначену зазвичай зірочками, відводили для більш підготовлених учнів. Зокрема, в «Арифметичному задачнику для учнів початкових шкіл» (1907 р.) С. Шохора-Троцького переважали прості завдання із методичними вказівками, як діяти учням. Серед завдань і вправ були й такі, що нагадували гру в числа, але якщо врахувати значущість гри в житті дитини, то автор обрав ефективний спосіб мотивації молодших школярів до занять арифметикою. Водночас С. Шохор-Троцький пропонував здійснювати процес навчання математики з урахуванням міжпредметних зв'язків. В умовах його задач використовувався матеріал з історії, географії та інших шкільних предметів. Наприклад, на сторінці 183 зазначеного підручника учням пропонувалася задача з такими умовами: «Сибір приєднано до Росії 20 серпня 1598 р., а Кавказ підкорено 26 серпня 1859 року. Скільки років між цими подіями?» [8, 78]. Для більш підготовлених учнів пропонувалося завдання скласти задачі аналогічного змісту з використанням місцевого краєзнавчого матеріалу або з життя школи.

По суті, вітчизняні методисти розуміли індивідуалізацію навчання школярів як корегування навчального процесу з урахуванням особистісних особливостей учнів. Проте цей процес здійснювався не в напрямі трансформації змісту навчання під конкретного учня, а на підбір та використання ефективних методів у досягненні запланованого результату (засвоєння відповідного рівня знань, розвиток творчого мислення, посилення мотивації до здобуття освіти тощо). Окрім індивідуалізації навчального процесу, у методичній думці визрівала ідея диференціації навчання. Вона ґрунтувалася на посиленні зростаючих потреб модерного суспільства у різномірному та спеціалізованому навчанні (народні училища, міські училища, ремісницькі училища, торгівельні школи, сільськогосподарські школи-гімназії, реальні училища, кадетські училища тощо). У зв'язку з такими зрушеннями педагоги почали обґрунтовувати доцільність «зовнішньої диференціації», що визначалася за типами навчальних закладів. Зокрема, її різновидом стала так звана «фуркація» [5, 63]. Вона передбачала розподіл учнів старших класів середньої школи за профілями (гуманітарним або природничо-математичним). Фуркація могла здійснюватися й іншим способом. Наприклад, у гімназіях розподіляли учнів (з 4-го по 7-й клас) на два потоки: тих, хто готувався вступати до університету, і тих, хто орієнтувався на державну службу. Такий поділ супроводжувався корегуванням навчального плану та розробкою нових підручників.

Реалізація зовнішньої диференціації у підручникотворенні супроводжувалася й визріванням внутрішньої диференціації, перші спроби реалізації якої у шкільних підручниках спостерігаються на початку ХХ століття. Автори підручників пропонували учням під час вивчення теми уроку різні види завдань.

Вони були розраховані на школярів з низьким, середнім та високим рівнем здібностей. Завдання різних рівнів мали відповідні до складності позначки (одна зірочка, дві зірочки і т. д.).

Поступово зовнішня та внутрішня диференціація все більше утверджувалася у вітчизняних шкільних підручниках і знаходила підтримку серед педагогів. За диференційоване навчання засобами шкільних підручників виступав у педагогічній пресі відомий автор навчальних книг із природознавства Т. Локоть. Він доводив, що саме підручник завдяки методичному апарату розширює можливості такого навчання [3, с. 69].

Диференційований підхід у методичному апараті підручників із природознавства намагалися реалізувати й інші автори. Зокрема, І. Трояновський у 1913 р. опублікував підручник для молодших класів середніх навчальних закладів «Курс природознавства». У навчальній книзі враховувалися вікові особливості учнів. Книжка була невеликого формату (196 сторінок). Характерно, що засвоєння навчального матеріалу передбачалося не шляхом дослідів, а через особисте спостереження учнів за природою і тваринами. Досліди, як спосіб пізнання у природознавстві, автор вважав доцільними для учнів старших класів. Для молодших школярів він радив мати у школах акваріуми, тераріуми, куточки живої природи. Окрім того, автор підручника пропонував для закріплення одержаних у класі знань проводити екскурсії зі шкільною малечю.

Суттєво відрізнялися (від підручників, які розраховані на молодші класи) навчальні книги для старшокласників. Прикладом зазначеного є підручник М. Бубликова, Н. Гольденберга «Природознавство. Короткий курс природничих наук» (1910). Книгу рекомендовано учням гімназій, учительських семінарій і міських училищ. Вона містила великий обсяг тексту (324 сторінки). Зміст підручника складався з п'яти розділів, які поділялися на теми (загальна їхня кількість – 114). Кожна тема мала параграфи, в яких учням пропонувалося від трьох до десяти термінів і понять, що є більшим за кількістю порівняно з підручниками для молодших класів. Текст підручника містив велику кількість схем і таблиць. Навчальний матеріал викладено академічною мовою. Теоретичні знання, якими оволодівали старшокласники, пов'язувалися з прикладами практичної діяльності людей, економікою держави.

Методичною вадою багатьох шкільних підручників з природознавства була невідповідність обсягу тексту можливостям опрацювання його учнями певного віку. Із проаналізованих нами 20 підручників, що вийшли друком з 1890 по 1912 р., третина мала обсяг понад 320 сторінок. Наприклад, підручник Л. Севрука «Початковий курс природознавства» (1902), створений для гімназистів, містив 445 сторінок. Вивчити весь обсяг матеріалу, викладеного у підручнику, для учнів було нереально. Навіть учителю для того, щоб працювати з таким текстом, доводилося вибирати лише окремі уроки, а решту матеріалу залишати невикористаним. Педагоги, які користувалися цією книгою, скаржилися, що їм доводилося витратити багато часу, аби адаптувати

її до дитячого сприйняття. Аналогічне стосується й підручника А. Зусмана «Уроки природознавства: Для жіночих гімназій і міських училищ: 3 458 малюнками в тексті й 30-ма таблицями» (вийшов друком в Одесі у 1911 р.), який був рекордним за обсягом тексту – 584 сторінки.

Проблемним місцем більшості підручників була задекларована авторами орієнтованість на ту чи іншу категорію учнів. У текстах переважно враховувалися вікові особливості учнів, на яких розраховувалася книга (молодші або старші класи), і нехтувалася зазначена адресність (учням чоловічих чи жіночих гімназій, духовних училищ, кадетських корпусів тощо). Серед опрацьованих нами шкільних підручників кінця XIX – початку XX ст. у фондах Державної науково-педагогічної бібліотеки України ім. В. Сухомлинського зустрічаються лише поодинокі книжки, текст яких насправді адаптовано до задекларованої автором категорії учнів (за статтю чи фахом). До незначної кількості таких навчальних книг належить підручник А. Снарського «Курс гігієни для 8-х класів жіночих гімназій» (1916 р.). У вступі автор аргументовано доводив практичну значущість знань, які мають опанувати учениці. Він пояснював, що більшість випускниць гімназій увійде в доросле життя в якості матерів, від яких залежатиме здоров'я сім'ї та молодого покоління, тому курс гігієни стане їм у нагоді. Окрім того, після закінчення гімназій дехто з дівчат працюватиме у школах вчителями, і там знання з курсу гігієни також будуть потрібні. Текст підручника складався із вступу, двох розділів і додатків. У першому розділі висвітлювалися загальні питання гігієни людини, а другий розділ присвячувався гігієні дитини, починаючи з народження і до шкільного віку. Кожний розділ складався із 14 тем, назви яких виділялися жирним накресленням. У підручнику переважала описовість, ніяких запитань до викладеного автор не ставив. Практичних вправ, спрямованих на закріплення теоретичного матеріалу, підручник не містив. Проте, незважаючи на недосконалий методичний апарат, підручник був дійсно орієнтований на жіночу гімназію.

Поширеною практикою у більшості підручників було лише декларування зазначених авторами категорій учнівської молоді, яким начебто адресувалася навчальна книга. Наприклад, у підручнику М. Левіна «Підручник природничої історії: Складено у відповідності з програмою природничої історії четвертого і п'ятого класу жіночих гімназій (Одеса, 1916 р.) відсутні будь-які ознаки орієнтації на жіноцтво. Аналогічне спостерігаємо у підручнику А. Малініна «Курс фізики для жіночих навчальних закладів» (1907 р.). У текстах відсутні ситуації та сюжети, які були б пов'язані з виробничою, господарською, побутовою діяльністю жінок. Рух за гендерну рівність на зламі XIX – XX ст. на землях, підвладних Російській імперії, лише розгортався і в підручникотворенні ще не реалізувався. Зокрема, аналізуючи методичні підходи у навчанні школярів математики, український педагог Т. Лубенець звертав увагу на хибність тогочасних думок у вітчизняній педагогіці, що жінки менш здібні до освіти, ніж чоловіки. Він зауважував: «Дівчат усюди було прийнято вважати

не здатними до вивчення арифметики» [4, 11]. Така невідповідність позначилася і на підручниках. Наприклад, І. Штьоклін видав «Арифметичний задачник: Для початкових шкіл підвищеного типу, для 2-го класу чоловічих і для 3-го класу жіночих середніх навчальних закладів» (1913 р.). Автор вважав, що дівчата за рівнем здібностей відстають від хлопців у сприйнятті навчального курсу арифметики на один рік. Виходило, що саме таким чином у підручниках здійснювалася диференціація навчання математики школярів за статтю. Аналогічну ситуацію спостерігаємо й у підручниках з інших шкільних предметів. Наприклад, підручник В. Капелькіна «Природознавство» (1917 р.) було створено для учнів нижчих класів чоловічих гімназій, реальних училищ і середніх класів жіночих гімназій. Те саме зустрічаємо у шкільних підручниках з історії. Зокрема, «Елементарний підручник російської історії: Курс епізодичний для середніх навчальних закладів» (1913 р.) О. Єфименко було рекомендовано Вченим комітетом Міністерства народної освіти для використання у молодших класах чоловічих і старших класах жіночих гімназій. Курйозність ситуації посилювалася тим, що автор підручника стала першою жінкою в Російській імперії, яка здобула науковий ступінь доктора історії. Однак реалії вітчизняного шкільного підручникотворення дають підстави стверджувати, що і в гуманітарних предметах пріоритетність у засвоєнні навчального матеріалу за рівнями складності надавалась чоловікам. Жіноча освіта у підручникотворенні розглядалася як спрощення моделі чоловічої.

Відмінності диференційних підходів спостерігаються у методичному апараті шкільних підручників і відповідно до типів шкіл. Ознакою зовнішньої диференціації у методичному апараті підручників для початкової школи стали пошуки шляхів наближення процесу навчання молодших школярів до їхнього повсякденного життя. Автори підручників орієнтували методичний апарат (ілюстрації, зміст завдань, характер тексту), беручи до уваги не лише вік учнів, а й навіть місцевість, де вони мешкали (село або місто). Такі підручники видавалися з різних предметів: Є. Звягінцев, А. Бернашевський «Жива лічба в міській школі. Ілюстрований збірник арифметичних задач і вправ» (1913 р.); А. Бернашевський, Г. Васильїв «Жива лічба. Збірник арифметичних задач і вправ для сільських шкіл» (1912 р.); Т. Лубенець «Збірник арифметичних задач, що містить дані переважно із сільського побуту» (1904 р.); Д. Кайгородов «Початкова ботаніка для міських училищ з багатьма рисунками» (1904 р.); М. Герасимов «Елементарна анатомія, фізіологія і гігієна. Керівництво для міських училищ» (1907 р.) та інші.

Різновидом зовнішньої диференціації у методичних підходах до створення навчальних книг для початкової школи на межі XIX–XX ст. став національний чинник. Підручники для учнів початкових шкіл національних окраїн писали здебільшого росіяни, прагнучи поширити мову імперії на «іногородців» (у Російській імперії офіційно так називали представників неросійських народностей). Таких навчальних книг видавалося багато, оскільки населення Російської імперії на 51 % складалося з неросіян, яких влада намагалася

консолідувати єдиним мовним простором. Прикладом літератури зазначеного напрямку були: «Наочний Російський буквар і перша книга для читання та практичних вправ з російської мови для інородців» (1910 р.) та «Друга книга для навчання російській мові в інородській школі» (1910 р.) – автор І. Михеєв; «Російське слово: Книга для класного читання: Керівництво до навчання російській мові в тих школах, де діти при вступі не вміють говорити російською» (1911 р.) – автори Л. Григор'єв, Б. Оленін та інші. Водночас у модерну добу (на хвилі національного піднесення) в Україні прагнула реалізуватися у підручникотворенні своя наукова та педагогічна інтелігенція. Наприкінці ХХ – початку ХХ ст. у розробці українських шкільних навчальних книг для початкових класів активну участь брали Б. Грінченко, О. Кониський, Т. Лубенець, С. Русова, Г. Шерстюк та інші. Зокрема, Б. Грінченко починав перші свої спроби у підручникотворенні з виготовлення рукописного (власноруч яскраво розмальованого) українського букваря, за яким навчав учнів. У 1899 р. він підготував рукописну навчальну книгу «Рідне слово». Імперська влада забороняла друкувати і використовувати у школі україномовні підручники. І лише під тиском революційних подій 1905 р. заборону скасували. За короткий термін стався справжній сплеск у виданні українських навчальних книг для початкових класів. У 1906 р. з'явився «Український букварь» С. Русової, наступного 1907 р. вийшли друком «Українська граматики до науки читання і писання» Б. Грінченка; «Коротка українська граматики для школи» Г. Шерстюка; «Арихметика, або Щотниця для українських шкіл» О. Кониського та інші. Українські підручники для початкової школи відрізнялися від російських не лише мовою викладу навчального тексту, а й відмінностями у методичних підходах: використанням національного фольклору, творів українських письменників, розширенням уявлень про рідний край, розробкою української наукової лексики та термінології тощо.

Накопичення значної кількості українських навчальних книг для учнів початкової школи дало педагогам можливість підготувати перші аналітичні узагальнюючі розвідки з підручникотворення. У 1911 р. Ф. Слюсар опублікував у часопису «Світло» статтю «Огляд українських шкільних підручників», де здійснив спробу проаналізувати досягнення українських педагогів у цій сфері. Попри авторський суб'єктивізм у судженнях щодо якості навчальних книг (здебільшого аналізувалися книжки зі словесності для початкових шкіл) та визначеннях перспектив розвитку української мови з орієнтацією на галицький діалект, Ф. Слюсар сформулював підходи до побудови шкільного підручника – дотримання основних принципів дидактики та природовідповідність.

Значну увагу Ф. Слюсар приділяв методикам навчання шкільних предметів. Він наголошував, що методика будь-якого предмета у національній школі має ґрунтуватися на рідній мові та національній культурі [6, 29]. Проте Ф. Слюсар у своєму баченні перспектив розбудови українського підручникотворення гіперболізував національну складову та переводив питання методики навчання школярів зі сфери педагогічної у політичну.

З часом автори українських шкільних навчальних книг для початкових класів (граматики, читанки, арифметики) стали відходити у методичному апараті від показного національного забарвлення (чумаки, курені, козаки, отамани, гетьмани, Запорозька Січ). Вони все більше зосереджувалися на змісті шкільних предметів і спробах урізноманітнити методичні підходи до розширення сприйняття учнями навчального матеріалу.

Слабким місцем українських навчальних книг у методичному апараті була передмова, або вступне слово авторів. У більшості посібників цей методичний елемент відсутній, а в тих поодиноких випадках, коли автори друкували вступ, він не мав чіткої структури та конкретної мети щодо основного тексту. Інколи вступ подавався у вигляді інформації про складний шлях видання навчальної книги або слів подяки тим людям, які допомагали автору її видати, апробувати у навчальному процесі. У кращому випадку автор давав загальні поради вчителям, як діяти з навчальним матеріалом книги, і майже ніколи у вступі не йшлося про те, як працювати з текстом учням, для яких фактично й створювалася книга. Передмова, або вступ, у навчальних книгах виглядали переважно як ритуальний елемент, що не викликав зацікавленості у користувачів.

Прояви зовнішньої диференціації спостерігалися у методичному апараті навчальних книг профільної школи (реальні училища, ремісничі училища, гімназії). Зокрема, у підручнику Н. Васильїва-Яковлева «Комерційна арифметика у зв'язку з комерційною економією. Курс реальних училищ» (1912 р.) давалося пояснення про відмінність комерційної арифметики від звичайної. У вступі автор наголошував: «Комерційна арифметика займається вивченням обрахунків поширених у торгівлі та промисловості і відрізняється від простої арифметики, головним чином, скороченими способами й прийомами лічби» [2, с. 1]. Основну увагу у підручнику зосереджено на прийомах швидкої лічби. Окрім того, майбутнім комерсантам надавалися методичні поради щодо того, як діяти у типових виробничих ситуаціях. Для формування відповідних умінь та навичок учням реальних училищ пропонувалося значно більше практичних вправ і задач, пов'язаних з майбутньою комерційною діяльністю. Із урахуванням задекларованої профілізації підручник Н. Васильїва-Яковлева був на третину більшим за обсягом сторінок (292) порівняно з підручниками, написаними для шкіл непрофільної спеціалізації («Арифметичний задачник для учнів» 1912 р. С. Шохора-Троцького містив 200 сторінок). Відмінність методичного апарату профільних підручників для реальних училищ полягала не лише у зростанні кількості вправ, спрямованих на формування необхідних умінь та навичок, а й у специфіці побудови тексту, умов задач. У вправах і задачах моделювалися ситуації, запозичені з економічного життя підприємств, діяльності банків, функціонування торговельних установ.

Успішно реалізовано профілізацію засобами методичного апарату у підручнику професора Харківського університету М. Соболева «Комерційна географія Росії» (1916 р.), що була розрахована на учнів комерційних відді-

лень реальних училищ. У вступі учні знайомилися з основними поняттями та методами статистичних обчислювань господарської діяльності. На початку кожної глави автор книги акцентував увагу учнів на джерелах статистичної інформації, способах її збирання та обрахування. Методика подачі навчального матеріалу орієнтована на те, щоб учні навчилися знаходити потрібну для них у майбутній професійній діяльності інформацію та набували осмисленого ставлення до неї.

Основний текст підручника урізноманітнювався статистичними таблицями, посиланнями та різними інформаційними віконцями. У посиланнях автор не лише розміщував довідниковий матеріал (як це традиційно робили й інші автори підручників), а й пропонував учням завдання до викладеного тексту. Такий підхід у методичному апараті був позитивним кроком, спрямованим на активізацію навчальної діяльності учнів засобами підручника.

Спеціалізовані навчальні книги для учнів реальних училищ видавалися й з інших предметів: «Короткий підручник комерційної бухгалтерії» (1913 р.) Н. Лунського; «Курс комерційної економії для учнів комерційного відділення реальних училищ» (1904 р.) Д. Морева та інші.

Ознаки зовнішньої диференціації у методичному апараті мали й підручники для гімназій. На відміну від реальних училищ, де акцентувалося на професійній профілізації, у підручниках для гімназій переважало філософське обґрунтування наукових концепцій, аналіз тенденцій еволюційних процесів у природі та суспільстві, визначення закономірностей подій і явищ тощо. Домінуючими у гімназіях були гуманітарні предмети, для яких і створювалися відповідні підручники. Прикладом типової навчальної книги, орієнтованої методичним апаратом на учнів гімназій, є «Підручник всесвітньої історії: Керівництво для гімназій» (1913 р.) П. Виноградова.

Структура підручника будувалася не за крайнознавчим принципом, а на основі визначених автором провідних ідей та проблем європейського суспільства XVI–XIX століть. Характерною ознакою побудови авторського тексту була не стільки сутність самого історичного явища, скільки філософське обґрунтування його причин і наслідків. Окрім авторського тексту, у підручнику багато посилань, в яких учням пропонувалися визначення термінів і понять (наприклад, «індивідуалізм», «ентузіасти», «містичний», «барикади» тощо). Найбільш важлива для учнів інформація виділялася у тексті курсивом. Назви параграфів винесено на поля підручника. Наприкінці глав розміщено відповідно до їх структури узагальнюючі висновки. Водночас у методичному апараті підручника відсутні завдання та запитання до учнів, немає також й історичних карт, а текст представлено у вигляді курсу лекцій із всесвітньої історії.

Висновки. Отже, у другій половині XIX – на початку XX ст. на підросійській території України активізувався процес шкільного підручникотворення. Буржуазні реформи та модернізація виробництва актуалізували потреби суспільства в освічених трудових ресурсах. Важливою ланкою у розв'язанні

цієї проблеми стала загальноосвітня школа, де основним засобом навчання вважався підручник. Він знаходився під трансформаційним впливом інших елементів освітньої системи і, у свою чергу, впливав на них. Трансформувалося розуміння функцій підручника і його ролі у навчанні, зокрема у відображенні процесу диференціації, що утверджувалася у вітчизняній педагогічній думці. І хоча на той час термін «диференціація» педагоги не використовували, а освітяни здебільшого оперували поняттями «індивідуалізація навчання» та «фуркація», сутність проявів процесу диференціації була очевидною.

Відображення диференційного підходу у методичному апараті шкільних підручників простежується у різнорівневих завданнях. Ознаки диференціації у методичному апараті спостерігаються залежно від вікової категорії школярів, на яких розраховувався підручник. Окрім того, диференціація простежується у методичному апараті підручників й за типами шкіл: початкова школа (сільська, міська, національна), середня школа з елементами її профілізації (реальні училища, гімназії чоловічі, гімназії жіночі тощо). Диференціація за типами шкіл проявлялась у методичному апараті через специфіку спрямованості організації процесу навчання, статеvu ознаку школярів, регіональні економічні та національно-культурні особливості.

Варто зазначити, що у шкільних підручниках досліджуваного періоду домінуючою формою була зовнішня диференціація (за ознаками соціальними, національними, віковими, типами шкіл). Ознаки внутрішньої диференціації у шкільних підручниках у той час лише започатковувались і системна реалізація таких проявів була питанням майбутнього вітчизняного підручникотворення.

Література

1. Аргамаков А. П. Мысли о современном и будущем воспитании и обучении / А. П. Аргамаков. – Полоцк : Типография Х. В. Клячко, 1896. – 156 с.
2. Васильев-Яковлев Н. П. Комерческая арифметика в связи с комерческой экономией. Курс реальных училищ / Н. П. Васильев-Яковлев. – К. : Тип. акц. общ. «Петр Барский в Киеве», 1912. – 292 с.
3. Локоть Т. В. Учебник природоведения / Т. В. Локоть // Вестник воспитания. – 1907. – № 4. – С. 69–90.
4. Лубенец Т. Г. Методика арифметики. Руководство к сборнику арифметических задач Т. Лубенца с приложением пифагоровой таблицы / Т. Г. Лубенец. – СПб. : Тип. т-ва «Обществ. польза», 1901. – 111 с.
5. Мусин-Пушкин А. А. Среднеобразовательная школа в России и её значение / А. А. Мусин-Пушкин. – Петроград : Типография Главного управления уделов, 1915. – 163 с.
6. Слюсар Ф. Обзор українських шкільних підручників / Ф. Слюсар // Світло. – 1911. – № 2 (книга друга). – С. 29–44.
7. Шмид Г. К. История средних учебных заведений в России / Г. К. Шмид ; пер. с нем. А. Ф. Нейлисова. – СПб. : Типография В. С. Балашева, 1878. – 684 с.
8. Шохор-Троцкий С. И. Арифметический задачник для учеников начальных школ / С. И. Шохор-Троцкий. – СПб. : Изд. тов. И. Д. Сытина, 1907. – 200 с.

References

1. Argamakov A. P. Mysli o sovremennom i budushhem vospitanii i obuchenii / A. P. Argamakov. – Polock : Tipografija H. V. Kljachko, 1896. – 156 s.
2. Vasil'ev-Jakovlev N. P. Komercheskaja arifmetika v svyazi s komercheskoj ekonomiej. Kurs real'nih uchilishh / N. P. Vasil'ev-Jakovlev. – K. : Tip. akc. obshh. «Petr Barskij v Kieve», 1912. – 292 s.
3. Lokot' T. V. Uchebnik prirodovedenija / T. V. Lokot' // Vestnik vospitanija. – 1907. – № 4. – S. 69–90.
4. Lubenec T. G. Metodika arifmetiki. Rukovodstvo k sborniku arifmeticheskikh zadach T. Lubenca s prilozheniem pifagorovoj tablicy / T. G. Lubenec. – SPb. : Tip. t-va «Obshestv. pol'za», 1901. – 111 s.
5. Musin-Pushkin A. A. Sredneobrazovatel'naja shkola v Rossii i ejo znachenie / A. A. Musin-Pushkin. – Petrograd : Tipografija Glavnogo upravlenija udelov, 1915. – 163 s.
6. Sljusar F. Oghljad ukrajinsjkykh shkilnykh pidruchnykiv / F. Sljusar // Svitlo. – 1911. – № 2 (knygha druga). – S. 29–44.
7. Shmid G. K. Istorija srednih uchebnyh zavedenij v Rossii / G. K. Shmid ; per. s nem. A. F. Nejlisova. – SPb. : Tipografija V. S. Balasheva, 1878. – 684 s.
8. Shohor-Trockij S. I. Arifmeticheskij zadachnik dlja uchenikov nachal'nyh shkol / S. I. Shohor-Trockij. – SPb. : Izd. tov. I. D. Sytina, 1907. – 200 s.

Гупан Н. М.

РАЗРАБОТКА МЕТОДИЧЕСКОГО АППАРАТА ШКОЛЬНЫХ УЧЕБНИКОВ В ОТЕЧЕСТВЕННОМ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОМ ПОЛЕ МОДЕРНОГО ПЕРИОДА

В статье раскрываются вопросы развития методического аппарата отечественных школьных учебников на рубеже XIX–XX веков. Этот процесс рассматривается в контексте противоречия, связанного с доминирующей в конце XIX в. консервативной традиционной методикой, в которой преобладало заучивания учебного материала, и сдвигами в социальном заказе относительно уровней подготовки выпускника школы. В центре внимания исследования – формирование методических основ учебников современной эпохи. Рассмотрены вклад отечественных ученых в разработку теории учебника и участие учителей в апробации достижений тогдашней методической мысли. Доказано, что разработка учебников осуществлялась с позиций утверждения дифференцированных подходов к обучению школьников. Доминирующей формой дифференциации в создании учебников указанного периода была внешняя (учитывалась возрастная категория учеников, типы школ, их профилирование и т. д.). В то же время в учебниках современной эпохи формировалась и внутренняя дифференциация, ориентирована на организацию учебной работы с учащимися разных уровней подготовки. Установлено, что в начале XX века в методическом аппарате учебников авторы стали больше уделять внимания логической обработке учебного материала, формированию у школьников системных знаний, которые основывались не только

на запоминании, но и осмыслении и самостоятельном использовании ранее усвоенной информации.

Ключевые слова: учебная книга, учебник, разработка учебников, методический аппарат, дифференциация.

Hupan N.

DEVELOPMENT OF TEXTBOOKS ANALYTICAL TOOLS IN THE HOMELAND RESEARCH AREA OF MODERN ERA

In the article, the issues on the development of the national analytical tools of textbooks on the verge of XIX–XX centuries are covered. This process is considered in the context of the contradictions associated with the controversies between the conservative traditional methods which dominated learning and teaching material in the end of the XIX century and the changes in the social order on the levels of training the graduates. The focus of the study is the formation of the methodological principles of a modern textbook. The contribution of homeland scientists in the development of the theory of creating a textbook and the teachers involved in piloting the methodological achievements of a contemporary thought is demonstrated. It was proved that the development of textbooks ensured the implementation of the differentiated approaches to teaching students. In the studied period, the dominant form of differentiation in creating textbooks became more external (the students' age group, the types of schools, their orientation, etc. were taken into account). At the same time, in the modern period, in the textbooks, the internal differentiation which was focused on the organization of educational work with the students of different training levels originated. It was found that at the beginning of the twentieth century, in the textbooks methodological apparatus, the authors paid more attention to the logical elaboration of the training material, the formation of the students' knowledge system which was not only based on memorization, but also on understanding and independent use of the previously learned information.

Keywords: educational books, textbooks, development of textbooks, methodical device differentiation.